

И.ЮСУПОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ СӨЗ ДИЗБЕКЛЕРІНІҢ ЖУМСАЛЫҒЫ ӨЗГЕШЕЛІГІ

Г.А.Алламбергенова – ассистент оқытушы

А.К. Уснатдинова – студент

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекеттік университети

Таянч сұзлар: фразеологизм, сұз таркиби, семантик маъно.

Ключевые слова: фразеологизм, лексический состав, семантика.

Key words: phraseology, lexical composition, semantics.

Тил байлықтарының ишінде фразеологизмлердің орны бір бөлек, олар тилдің қаймағы сыпатында көзге тасланады. Қарақалпақ әдебий тилиндегі көркемлеу құралларының ишінде фразеологизмлердің орны айрықша. Фразеологизмлер – шығарма тилин жанландырып, астарлап, көркемлеп сүзретлеудің таяр құралы. Олар халық даналығынан сүзғарылған образлы ойлау тилинің үлгиси.

Фразеологизмлер миллий тилдің сөзлик құрамында әсирлер дауамында қәлиплескен өзгеше мәнилик белгилерге, айрықшалықтарға, эмоциональлық-экспрессивлик күшейтиуши терең мазмунға ийе айрықша қатлам болып табылады. Сөзлик құрамдағы басқа лексикалық бирликлерге қарағанда өзине тән айрықша белгилерге ийе. Фразеологиялық сөз дизбеклери аркалы берилетуғын мәнини еккинши бир сөз бенен дәл сол өзгешеликлерин сақлаған халында аумастырыу дерлик мүмкин емес [1:179]. Сөзлик құрамда фразеологизмлер оғада көп санда ушырасады. Олар семантикалық-стильлик жактан айтылайын деген ой-пикирдің анықлылығын, терең мәнилигин, өткирлигин беріуде, өзине тән семантикалық бояу беріуде, нәтийжеде пикир тәсирлигин пайда етиуде жедел қатнасады. Әсиресе универсал функциональлық стил болып есаплантуғын көркем әдебият тарауында эстетикалық максетте шайыр хәм жазушылар тәрепинен таңлап қолланылады.

Тил – әдебияттың биринши элементи, себеби хәр қандай әдебий шығарманың көркемлігі оның тили аркалы көринеди. Демек, жазууда, сөйлеуде пикирдің ықшамлылығы, көркемлігі хәм оның өткирлигі артыуы ушын тилдегі фразеологизмлер кең пайдаланылады. Хәр қандай жазушы ямаса шайыр өз шығармасында улыуа халықлық тилден көркем образларды дүзіу ушын сөзлерди, сөз формаларын таңлап қолланады. Көркем шығарманың тилин изертлегенде жазушы ямаса шайырдың сол шығармада тилдің көркемлеу құралларын қалай қолланғандығы, көркем образ жасау ушын сөзлерден қалай пайдаланғандығы, оның сөз қолланыу шеберлігі, стили анықланыуы керек. Сол ұақытта ғана жазушының тил өзгешеликтері, жеке стили, көркем шығарма тилинің өзгешеликтері ашып көрсетиледи.

Фразеологиялық сөз дизбеклери пикирди кең, образлы, өткир етип беріу өзгешелигі менен басқа тил бирликлеринен парылланады. Соның менен бирге, оларда қосымша мәнилердің күшлі сыпатталуы фразеологизмлердің өзгеше тәреплери есапланады. А.Абдуллаевтың көрсетип өткеніндей: «Фразеологизмлер - номинатив хәм қосымша реңклерінің ажыралмас бирлігінен ибарат болған арнаулы сөйлеу фигуралары» [2:39].

Биз бул мақаламызда халық тилинің усы әжайып байлығын шайыр И.Юсупов өз шығармаларында жүдә шеберлік пенен қолланғандығы хақында сөз етпекшимиз. Фразеологизмлердің стильлик бояуы жеке сөз бенен салыстырғанда жүдә күшлі, экспрессивлик мүмкиншиликтері әдеуір кең. Сонлықтан да, фразеологизмлер айтылажақ пикирге, сөзге өзгеше бир стильлик түс береді.

Тилимиздеги бундай қәлиплесип кеткен фразеологиялық сөз дизбеклери көркем әдебият тилинде хәр қыйлы хызмет атқарады. Фразеологизмлер аркалы жәмиеттегі кубылыстарды тәбият көринисин көркемлеп сүзретлеп беріуге болады. Сондай-ақ, шығарманың идеясын беріуде, образ, характер жасауға қатнасады.

Фразеологиялық сөз дизбеклери таяр пүтин бир бирлік түрінде қәлиплескенліктен оның пүткил қурылысына турақлылық тән. Бундай турақлылық оның жеке компонентлери арасында да, хәр бир компоненттің бир-бири менен байланысуы формасында да көринеди. Хәр қандай орынсыз өзгерістер улыуа мәниниң бузылуына алып келеді.

Тилимиздің сөзлик құрамының ең бир бай қатламы есапланған фразеологиялық сөз дизбеклерин көркем әдебиятымызда көптеп ушыратамыз. Фразеологиялық сөз дизбеклери тилимизде көбинесе, ауыспалы мәниде қолланылып, әдебий образларды сүзретлеуде оның стильлик көркемлігін арттырады. Сонлықтан да, көркем шығармаларда кеңнен қолланылады. Шайыр И.Юсупов шығармаларында фразеологизмлер өзине тән тәбийғый (поэзиялық) образлылығы аркалы улыуа ой-пикирді жанландырып шығарма тилинің көркемлігін арттырып, жүдә шебер пайдаланғанын көреміз. Мысалы:

Сөз ийнисин сабақласа,

Қамырлан қыл сүзйргандай.

Ким басқыға шыдамаса,

Шыға қашып жууыргандай.

«Дәуір самаллар»

Қәпелимде «ақ сүйек» бола қалып,

Сиркеси сүз көтермей сазырайды.

«Аласатлы дүнья бул»

Хәр адым атқанда дize қалтырап,

Жүрекке ас батпас, уйқымыз жайсыз. 2 том

Фразеологиялық сөз дизбеклерінің құрамы менен қурылысы айырым жағдайларда семантикалық жактан азлы-көпті өзгерістер ушыраған түрлери И.Юсупов поэзиясында көп ушырасады. Мысалы:

Көркем сөз деп шәлким сөз үйренген.

Мен аяйман ауылдағы балларды,

Салы арқасында сүз ишсе шигин.

«Аласатлы дүнья бул»

Ағысына булақтың

Тағы қуслар сайрауына

Құршы қанбай қулақты

«Дәуір самаллары»

Мысаллардағы «салы арқасынан шигин сүз ишер» хәм «қулақтың құршы қанбай» фразеологиялық сөз дизбеклери компонентлерінің орны алмасып, поэзия стилине тән қосық қатарларында уйқаслықты пайда етиу максетінде қолланған.

И.Юсупов шығармаларында, стильлик талаптарға сай фразеологиялық сөз дизбеклерінің құрамындағы сөзлердің орын тәртібін алмасып қолланылуын көриуимізге болды. Мысалы:

Көп жегенлер талтаңлайды,

Көзине май питеди екен.

«Беглигинди бузба сен»

Жұлдыз ізлеп ай қасынан

Май басыпты көзимизди.

«Бул жер еле зор болады»

Мысаллардағы «көзине май питеу», «көзін май басыу» фразеологизмлери – менменсіу, менсинбеу мәнисінде *көзине май питеу, май басыу көзін* формасында жумсалған.

Фразеологизмлердің компонентлерінің орын алмасып қолланылуы шайыр шығармаларында жүдә көп ушырасады. Бунда қосық қатарларының уйқаслығына ямаса айтылажақ ой-пикирді еле де анықластырып, өткирлестіріп беріу максетінде шайыр фразеологиялық сөз дизбеклеринен шебер пайдаланған. Поэзия стилине тән нәрсе фразеологиялық сөз дизбеклерінің компонентлерінің орын алмасып қолланылуы төмендегі мысаллардан көреміз.

Мысалы:

Бос ұслаған қамыс қыйғандай қолды,

Хәмме демократ болды жигитлер.

«Базар жолында»

Албырап ақша жүзден қан тамады,

Жүрегім аш қузындай анталады.

«Аласатлы дүнья бул»

Бул мысаллардағы берілген «қамысты бос ұслаған қолынды қыяды» хәм «жүзине қан жүгириу» фразеологиялық сөз дизбеклери құрамындағы сөзлерді алмастырып «бос ұслаған қамыс қыйғандай», «жүзден қан тамыу» түрінде берілген.

Шайыр шығармаларында фразеологиялық сөз дизбеклерінің құрамына сөз қосылып та берілгенін көриуге болады. Мысалы:

Бул не көргенсізлік, тоба!

Хәр мұрында батпан самал

Деп баяғы ата-баба

Аунап түсіп жатқан шығар.

«Дәуір самаллары»

Нәпсиміз ашылып кеңнен,

Пейлиміз дым тарайыпты.

«Сонда»

Ис билгенге заман келди жигитлер

Етек-женди дурыслап түринер болын.

«Көринер болын»

Ауа, сол бир жигит тийеген машын,

Түйедей ис көрген түймей басын,

Қашып келген едим сонда Сибирден

«Шымбай жолларында»

Мысаллардағы «мурнына самал ениў» - өсиў, «пейли та-райыў» - қызғаныў-қызғаныш, «етек-жеңди түриў» - кири-сиў, түймедейди түйедей қылыў-кишкене затты үлкен етип көрсетиў фразеологиялық сөз дизбеклериниң курамына «батпан», «дым», «дурыслап», «ис көрген» сөзлери қосылып, еле де күшейтирилип берилген. Бунда *мурнына самал ениў* – фразеологизми ержетиў, өсиў мәнилерин билдиреди. Бизиң мысалымыздағы қосық қатарларында берилген **хәр мур-нында батпан самал** – фразеологизми менменсиў, менсин-беў мәнилеринде берилген болса, *түймедейди түйедей қы-лыў* - кишкене затты үлкен етип көрсетиў. **Түйедей ис көр-ген түймедей басың** фразеологизми - жас бола турып басы-нан кыйыншылықларды өткердиң деген мәниде қолланған. Бул қосық қатарларындағы фразеологизмлер өзгеше түс алып, пикирди өткирлестирип берийге себепши болып тур.

Сондай-ақ жай түриндеги фразеологизмлер шайыр шығармаларының да улыўма тилдеги фразеологизмлер мәнилес болған фразеологизмлер менен қахарманның харак-терин берийде қолланылады. Мысалы:

Самалдай жөн-алды есип барасан
Журттың мыш-мыш сөзи дурыс болып шықты
«Еме билген қозы еки саўлықты»
«Бирден емер» деген. Бәле екенсең.

«Актрисаның ығбалы»

Бунда «еме билген қозы еки саўлықты бирден емер» фразеологизми берилген «бир оқ пенен еки қоянды атыў» фразеологизми менен мәнилес болып «еки жумысты бир питкерий», ауыспалы мәнисинде қолланылып тутас бір об-разлы мәни билдирип тур.

Фразеологиялық сөз дизбеклериниң курамы менен куры-лысы айырым жағдайларда семантикалық жақтан азлы-көп-ли өзгерислерге ушыраған түрлери көркем шығармалар-да әсиресе, поэзияда көп ушырасады. Фразеологиялық сөз дизбеклериниң курамындағы сөзлердиң басқа сөзлер менен аўмастырылып берилиўи мүмкин. Олардың көркем шығармаларда көркемлик хәм стильлик максетлерге бола өзгертилип қолланылыўи хәр түрли усыллар аркалы жүзеге асады. Теңлес еки компонентли фразеологизмлерде бир компоненттиң түсирилип қолланылыўи поэзияға тән кубы-лыс. Усы усыл менен қолланған фразеологизмлердиң жеке курылысында ғана емес, ал семантикалық тәрепинде де өз-герис болыўи мүмкин. Бул жағдайларда еки компоненттиң бир сыңары қолланғаны менен, жуп компонент аркалы бери-летуғын мәни толық берилсе, ал айырым жағдайларда дәстүрий мәниден сәл ауысып, басқашарақ мазмунды, уақыяны, кубылысты билдирий де мүмкин [3:94].

Шайыр И.Юсупов шығармаларында теңлес еки компо-нентли фразеологизмлердиң бир компонентиниң түсирилип қолланылыўи жағдайларын ушыратамыз. Мысалы:

Күшлилер әззини қакбайлап шетке,

Әдебиятлар

1. Бердимуратов Е. Әдебий тилдиң функционалық стильлериниң раўажланыўи менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўи. -Нөкис: 1973.
2. Абдуллаев А. Ұзбек тилида экспрессивлиқниң ифодаланиши. –Тошкент: 1983.
3. Айназарова Г. Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер. -Нөкис: 2005, 94-б.
4. Бердимуратов Е. Ҳәзирги қарақалпақ тили лексикологиясы. -Нөкис: 1994.
5. Ҳәзирги қарақалпақ тилиниң грамматикасы. -Нөкис: 1992.

Мақолада И.Юсупов шеърларида фразеологик ибораларниң қўлланиш хусусиятлари ўрганилған ва уларниң образлиқлиқни ифодалаш имкони-ятлари очиб берилған.

В статье изучаются особенности употребления фразеологических фраз в стихах И.Юсупова и раскрываются возможности выражения их образа.

The article deals with the peculiarities of using phraseological words in the poetry of I.Yusupov and facilities of their image have been revealed.

READING AS ONE OF THE MAIN SKILLS IN TEACHING ENGLISH

B.A.Arzieva- assistant teacher

A.Tajetdinova – a student of the 2-nd course

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Таянч сўзлар: асосий мохият, мураккаб машк, сўзни билиш, тушунча, ўрганилаётган тил, овоз чиқариб ўқиш, овоз чиқармасдан ўқиш, тушу-нарли бўлмаган нарсаларни англаб, тушуниб олиш, сакраб ўқиш (қаторларни ташлаб), қиска тўхташ, томошабоп, тинглаб тушуниш, ушлаб ўрганиш, хор билан айтиш, керакли (зарур), эшитишга онд тушунча.

Ключевые слова: основное умение, комплексное упражнение, распознавание слов, понимание, изучаемый язык, читать в слух, расшифровы-вать, прыгать, останавливаться, зрительный, слуховой, кинестетический, повторять хором, необходимый, слуховое понимание.

Key words: main skill, complex activity, word recognition, comprehension, target language, aloud reading, silent reading, deciphering, to jump, halt, visu-
al, auditory, kinesthetic, to repeat in chorus, indispensable, aural comprehension.

Reading is one of the main skills that a pupil must acquire in the process of mastering a foreign language in school. Reading is understanding written texts. It is a complex activity that involves both perception and thought. Reading consists of two related processes: word recognition and comprehension. Word recognition refers to the process of perceiving how written symbols correspond to one's spoken language. Comprehension is the process of making sense of words, sentences and connected text. Readers typically make use of background knowledge, vocabulary, grammatical knowledge, expe-rience with text and other strategies to help them understand written text. Through reading in a foreign language the pupil enriches his

«Кой дерге хожа жок» деген усы-да!
«Көрсеткен рәхәтли күниң усы ма?»
Ақ кеўлиңнен араласып жасасан,
Алаламас, **қанатлыға қақтырмас.**

«Төртликлер»

Биринши мысалда теңлес еки компонентли фразеологиз-мниң биринши компоненти «ай дейтуғын әже жок» компо-ненти, ал екынши мысалда «тумсықлыға шоқытпмай» екын-ши компоненти түсирилип қолланған. Еки компоненттиң бир сыңары қолланса да автордың шеберлиги нәтийжесинде дәстүрий тутас мазмун, дәл толығы менен жеткериледи. Бул фразеологизмлер тилинде жийи қолланған нәтийжесин-де толық мәни түсиниледи.

Шайыр шығармаларында «Ай дейтуғын әже, кой дей-туғын хожа жок» теңлес еки компонентли фразеологизми менен мәнилес мынадай фразеологиялық сөз дизбеклери де қолланған.

Сен кирмеген бул үйдиң,
Хәзир есик төри жок.
«Кел, иним, отыр» дейтуғын
Төреси пүтин бийи жок.

«Беглигинди бузба сен»

И.Юсупов қарақалпақ тилиниң лексикалық байлықлары-нан жүдә шеберлик пенен пайдаланған шайыр. Сонлықтан оның шығармаларында фразеологиялық сөз дизбеклериниң хәр бир қатарда қолланғандығын көреміз. Мысалы:

Шексиз жазийраны баўырына басып,
Үскини қуйылып жатты тил қатпай

«Дала әрманлары»

Гейде өзинен зор күшке жолығып
Көзи орнына түсип, мурны уўылар

«Ески фонтан ертеги»

Ағасына арқа сүйеп өскенлер,
Онша **мисе тутпай** қарады саған.

«Қайта қурыўдың балларына»

Биринши мысалдағы баўырына басыў, үскини қуйылыў, тил қатпай фразеологизмлери кең даланы сүүретлеў ушын қолланса, екынши мысалдағы көзи орнына түсиў-жуўасыў, мурны уўылар – қарсылыққа ушыраў, жеңилиў мәнилеринде унамсыз қахарманның образын берий ушын қолланып тур. Ал, үшінши мысалда арқа сүйеў – биреўге исениў, мисе тутпай, менсинбеў фразеологизмлери айырым адамларға тән болған менсинбеў сыяқлы унамсыз хәрекетлерин көрсетип тур.

Солай етип, Шайыр И.Юсупов өз шығармаларында фра-зеологиялық сөз дизбеклерин қосық қатарларына сай ықшам, орынлы хәм шебер пайдаланған. Бул шайырдың қарақалпақ тилиниң байлықларын көркем сөз шебери сыпатында образ-лы, тәсирли етип қолланғандығының және бир көриниси.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY